

ЈЕВРЕЈИ НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ ТОКОМ БАЛКАНСКИХ И ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Сажетак: Овај рад пружа информације о свакодневном животу и социоекономском, политичком и културном стању јеврејских заједница на Косову и Метохији непосредно пре избијања Балканских ратова, током њиховог вођења, то јест – у кратком временском периоду између краја Другог балканског рата и почетка Првог светског рата, као и током Великог рата, закључно са ослобођењем и престанком ратних дејстава на територији Косова и Метохије. У исто време, рад обрађује присутност и јавну делатност јеврејских фигура из иностранства које су биле укључене у актуелним процесима на Балкану из различитих разлога, и које су посећивале Косово и Метохију због природе њиховог посла. Интегрални део овог рада је и учешће јеврејских војника на војном фронту овог подручја, емиграција и напуштање простора Косова и Метохије услед ратних окршаја, као и дипломатска активност представника јеврејских заједница Краљевине Србије у циљу опстанка и повратка на ослобођену територију Косова и Метохије њихових расељених сународника.

Кључне речи: Јевреји, Косово и Метохија, Косовска Митровица, Приштина, балкански ратови, Први светски рат

Јеврејско становништво Србије у доба пре Балканских ратова развило је дуалистички концепт националног идентитета, сматрајући себе Србима мојсијевске вероисповести. Јеврејска омладина Србије била је задојена патриотским осећањима и идејама Велике Србије и југословенства, васпитавана и образована на темељима косовског завета. По исказу Паулине Лебл-Албале, цењене јеврејске и српске националне раднице, идеал јеврејске младежи тога доба најбоље се да сагледати у њеним речима: „Ми смо били свесни да је нашем нараштају пала у део част и дужност да буде извршилац косовског аманета“.² Или у изреченој мисли: „Није шала, на нама је да

¹ milos_damjanovic@yahoo.com

² Paulina Lebl Albala, *Tako je nekad bilo*, Beograd 2005, 111; Mladenka Ivanković, *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952)*. *Kraj ili novi početak*, Beograd 2009, 44; Милан Кољанин, *Jevreji u*

постанемо ослободиоци народни, осветници Косова“.³ О томе да је ослобођење Космета био чин највећег личног задовољства сведочи и исказ истоимене особе: „Нашем нараштају је пало у део да буду извршиоци Косовског аманета. Каква срећа!“.⁴ А када је њихов сан и идеја-водиља претходних нараштаја коначно остварен, још више је порасло национално самопоуздање и понос, што ауторка такође помиње: „Јаки смо, моћни смо, ми смо остварили сан многобројних поколења, ми смо не само носиоци него и извршиоци Косовске мисли“.⁵ По избијању рата изврсну храброст показао је резервни коњички потпоручник у српској војсци, Моша А. Амар, београдски трговац, погинувши код Урошевца (Феризовића) 12. октобра 1912. године, где је и сахрањен на месту на коме се налазе касарне а које и данас носи назив „Амаров брег“ који му је, у успомену на погибију дала команда Треће српске армије. Моша Амар је први на челу свог ескадрона ушао у ослобођени Урошевац у коме су га становници послужили хлебом и сољу у знак предаје. Међутим, истога дана нападну га изненада две хиљаде Албанаца против којих је повео тешку борбу и у којој је погинуо заједно са целим својим ескадроном. Посмртни остаци српског хероја Моше Амара пренети су у Београд где су са највишим војничким почастима, у присуству војних и грађанских власти и уз учешће многобројног цивилног света, сахрањени 8. новембра 1912. године на јеврејском гробљу у ратничкој парцели.⁶ Српска војска „осветивши“ Косово, наставила је победоносно освајање суседних територија настањених претежно Албанцима, што је довело до тога да Албанци, непријатељски расположени према Србима, у региону Љуме дигну устанак. Та побуна, у литератури најчешће ословљавана Арнаутском побуном, захватила је једним делом и пределе Метохије, у околини Призрена и Ђаковице. Међу тамошњим српским војницима који су учествовали у гушењу побуне било је и Срба Мојсијеваца, као што је Рафаило Финци⁷, редов IV прекобројног пука. У гушењу побуне учествовао је и Лесковчанин Рахамим Ц. Јосифовић, редов I прекобројног

антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941, Београд 2008, 176; Милан Кољанин, Војислава Радовановић, *Јевреји Србије у Првом светском рату*, Београд 2014, 50.

³ Paulina Lebl Albala, *n. d.*, 48.

⁴ *Ibid.*, 188.

⁵ *Ibid.*, 192.

⁶ *Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912–1918.*, Београд 1927, 76, 77; Небојша Поповић, *Јевреји у Србији 1918–1941*, Београд 1997, 23, 141; Михаило Б. Милошевић, *Јевреји за слободу Србије 1912–1918*, Београд 1995, 48, 49, 52, 60; Јаша Алмули, *Страдање и спасавање српских Јевреја*, Београд 2010, 292, 293; Radivoje Davidović, *Od Daviča do Čelebonovića. Ulice beogradskih Jevreja*, Београд 2010, 32, 33; Игњат Шланг, *Јевреји у Београду*, Нови Сад 2006, 110, 111, 112, 117; *Знаменити Јевреји Србије – биографски лексикон* (ур. Александар Гаон), Београд 2011, 22.

⁷ *Споменица...*, 150.

пука.⁸ У судбоносним данима окончања Првог и избијања Другог балканског рата у Приштини је 14. априла 1913. године од трбушног тифуса преминуо Београђанин Хајнрих Шатнер, благајник V допунског батаљона Дринске дивизије, где је привремено био сахрањен да би му маја 1914. године, посмртни остаци били пренети у Београд и покопани на јеврејском гробљу у ратничкој парцели.⁹ У балканским ратовима, биће ангажован поприличан број јеврејских лекара са службом у српском војном санитету, неретко распоређени или на задатку на територији Космета. Командир болничке чете у Призрену био је капетан II класе Рафаило Алфандари¹⁰ а у истом граду држао је централну амбуланту у коју су се хоспитализовали војници из XXII команде, резервни санитетски капетан I класе, трупни лекар XII пешадијског пука I позива, др Моша-Букус Алкалај. За време побуне Албанаца у Љуми, заступао је трупног лекара VI пука II позива, трупног лекара X пука и V прекобројног.¹¹ Као управник приштинске војне болнице у периоду између два балканска рата радиће резервни санитетски капетан I класе, др Рафаило Биђерани, Сефард са претходном службом у Краљеву.¹² Са српском војском преко Космета и северне Албаније наступао је и санитетски потпуковник др Јаков Брик, пореклом из Русије, који ће додуше бити управник болнице у Љешу.¹³ А у ослобођеном и новоприкљученом Урошевцу лекар II пољске болнице Шумадијске дивизије I позива, све до фебруара 1913. године биће резервни санитетски капетан II класе, др Хајим Русо.¹⁴ Пре него што је и завршен Први балкански рат, јануара 1913. године Заједница јеврејских друштава са седиштем у Берлину, послала је своју делегацију састављену од Елкана Адлера из Лондона и др Паула Натана и др Бернарда Кахна из Берлина, на ратно подручје, како би се упознали са стањем у којем се налазе јеврејске заједнице. Они су сачинили извештај и убрзо га штампали па на основу њега, можемо дознати да је у Приштини живело 452 Јевреја, Урошевцу 80 а у Митровици 50.¹⁵ С друге стране, убрзо по запоседању нових крајева, Врховна команда српске војске издала је наредбу о попису становништва на

⁸ Исто..., 33.

⁹ Исто..., 140.

¹⁰ Александар С. Недок, *Балкански ратови 1912–1913. Рад српског војног санитета*, Београд 2012, 233.

¹¹ Исто; *Знаменити Јевреји Србије...*, 11.

¹² Александар С. Недок, *Балкански ратови...*, 235; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ – Jevreji u Srbiji*, Београд 2002, 15.

¹³ Александар С. Недок, *Балкански ратови...*, 235.

¹⁴ Исто..., 263.

¹⁵ Ženi Lebl, *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*, Gornji Milanovac 1990, 200; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ ...*, 4.

прикљученом тлу, 12. јануара 1913. године, да би полицијске власти обавиле задато им наређење током фебруара и марта исте године. Према том попису, дознајемо да је у пролеће 1913. године у Приштини живело 365 Јевреја, што је чинило 2,0% целокупне популације која је бројала 18.174 грађана, односно 0,2% од свеукупног броја становништва Приштинског округа, које је износило 240.209 житеља. Као што видимо, сви Јевреји у Приштинском округу су живели у самом граду, па су чинили 1,0% варошког становништва, које је на окружном нивоу износило 35.095 људи. Међу приштинским Јеврејима пописано је 176 мушкараца и 189 жена, што би значило да је на 1 јеврејског мушкарца долазила 1,1 Јеврејка. Симптоматично је да овај попис није забележио присуство ниједног Јеврејина међу Митровчанима, иако се поуздано може сматрати да их је било у граду, што потврђују и горе наведени подаци сакупљени од чланова специјалне јеврејске мисије на задатку на балканском војишту. Особеност овог пописа у односу на извештај јеврејских делегата огледа се и у смањеном броју пописаних приштинских Јевреја, па се слободно може рећи да је број Израелићана у косметским срединама случајно или намерно био умањен у односу на реално стање.¹⁶ Негде приближно у то време имамо податке о Приштевцима, оцу и сину Хајиму и Шабтају Рубену (Реувену). Реч је о намери и предузетом чину оца Хајима да свог сина Шабтаја школује за рабина, пославши га на Рабински семинар у Солун. Међутим, овај предузети корак умногоме ће променити даљи животни пут, како сина, тако и остатка његове породице. Пошто је дојранска јеврејска заједница сазнала за младог рабина, позвала га је да дође у њихов град ради службе, па је Шабтај радо прихватио молбу и убедио оца и остале чланове породице да му се придруже и преселе у Дојран, где ће породица на свет донети још једну принову, сина, 21 годину млађег од свог брата Шабтаја. Након што је Дојран у Великом рату евакуисан Шабтај ће прећи у Пирот.¹⁷ У исто време, други Приштевци су одлазили на много дужа путовања и удаљеније дестинације какав је био случај са Јосефом Бехаром, чувеним и водећим каснијим ционистом у крајевима Јужне Србије, рођеним 1900. године у Приштини, који ће пред избијање Првог светског рата, напустити град и отићи у Ерец Јисраел, где му је становала баба која је тамо отишла из Приштине вођена предосећањем скорашњег напуштања овог света, са жељом дубоко религиозне вернице да умре у Светој земљи и намером да буде сахрањена на Маслиновој гори.¹⁸ Током ратних дејстава на подручју Косова у Првом балканском рату, неке јеврејске породице из Косовске Митровице и Приштине су из безбедносних разлога напустиле своја огњишта да би привремено склониште пронашле у

¹⁶ Милош Јагодић, *Нови крајеви Србије (1912–1915)*, Београд 2013, 115–116, 125–128.

¹⁷ *Ženi Lebl, Plima i slom...*, 204.

¹⁸ *Исто...*, 253, 254.

Скопљу, међу својим рођацима и пријатељима.¹⁹ По окончању балканских ратова, део расељених Јевреја ће се вратити својим домовима, па ће се до следеће, 1914. године, усталити број стално настањених Јевреја Приштине и Косовске Митровице. У Приштини, која је тада бројала 10.000 становника, само њих 450 је било Израелићана. На простору Космета те исте године, биће пописано и 50 Јевреја у Косовској Митровици и још 80 јеврејских грађана Урошевца.²⁰ У исто време, након освајања и интеграције нових територија у српску државу и успостављања њених установа, имамо податак о конфирмацији професија тројници јеврејских рабина из новоприкључених региона, међу којима је један био из Приштине.²¹ Прва и најприметнија промена у језичком животу косметских Јевреја по истеку Првог балканског рата, односно ослобођења Космета од српске војске у овом рату, односила се на ономастику и огледала у променама породичних презимена појединих јеврејских становника Приштине и Косовске Митровице. Документоване су промене у следећим породичним презименима: Аврам(овић), Алацем(овић), Ашер(овић), Барух(овић), Бињамин(овић), Давид(овић), Гидић, Јосиф(овић), Јуд(ић), Коен(овић), Лазар(евић), Леви(ћ), Мандил(овић), Навон(овић), Рубен(овић), Самаил(овић), Соломон(овић).²² Тако ће се тадашњи приштински рабин Захарије Леви у службеним документима из тог доба потписивати као Левић.²³

Од иностраних ратних дописника и новинских извештача са ратишта на Балкану који су обавештавали светску јавност путем штампе о најсвежијим дешавањима са тог дела Европе, запажену улогу имали су и Јевреји, од којих свакако треба издвојити, касније и данас светски познатог Лава Троцког (Лев Давидович Бронштейн Трџцкий) који ће описивати извесне ратне злочине које су над цивилима на тлу Косова, Македоније и Црне Горе починиле регуларне војне снаге балканских држава. Троцки је извештавао: „Овако све изгледа када гледате из близине. Месо се распада, људско месо као и месо волова; села постају стубови ватре, мушкарци истребљују „лица не испод дванаест година старости“; сви бивају предмет иживљавања, губећи људски аспект“.²⁴ Тако је, неретко пристрасно и необјективно са ратишта у европској Пандориној

¹⁹ Исто, 205.

²⁰ *The Balkan wars and the Jews*, у: *American Jewish year book*, Vol. 15, Philadelphia 1914, 200.

²¹ *Македонскиј глас*, год I, No 7, С. – Петербург, 4. Ноября, 1913., 128. Друга двојица рабина била су из Скопља и Битоља.

²² *Вардар*, Скопље, 24. март 1934., стр. 2; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“...*, 224; <http://kosovoholocaust.com/page51/page51.html> (приступљено сајту дана 06. 08. 2014.).

²³ Miloš Damjanović, *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, 65, у: ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno – humanističkih znanosti, br. 5, god. 5, Osijek 2013. (60–74)

²⁴ Mark Mazower, *The Balkans from the end of Byzantium to the present day*, London 2001, 14.

кутији, како је једном приликом назвао Балкан, писао Троцки за руску штампу, коме ће ускоро Београд ускратити гостопримство и протерати га из Србије.²⁵ Пропагандна моћ суседног Аустро-Угарског царства била је неупоредиво већа, као и у свему осталом, те су тако бројни медијски магнати, уредници и новинари Царства подупирали интересе власти и сва своја средства ставила им на расположење. У демонизацији српске стране током балканских ратова нарочито се истакао аустријски Јеврејин, социјалиста и албанофил Лео Фројндлих (Leo Alexander Freundlich) који је на Васкрс 1913. године објавио у Бечу публикацију под називом „Албанска Голгота“ сакупивши и изневши на једном месту све новинске извештаје различитог порекла и провенијенције које су говориле о наводним злочинима Срба над Албанцима.²⁶ Један други фотограф и дописник руске и француске штампе, Самсон Чернов, руски Јеврејин, такође је извештавао са Балкана током ратова 1912–13. Чернова су ангажовале српске власти за потребе пропаганде и уз српску војску прешао је пут од Београда до Косова. Чернов је дошао у Србију на самом почетку рата. Можда најреалнији, мада помало некритички портрет Самсона Чернова дао је његов савременик, велики пријатељ српског народа, швајцарски Јеврејин, доктор Рудолф Арчибалд Рајс (Rudolphe Archibald Reiss): „Каква чудна и загонетна личност је био тај Чернов који је већ пратио српску војску за време балканских ратова. Да ли је он био Рус или космополитски Јеврејин, као што су многи тврдили? Не знам. Тај мали плећати човек са обријаном лобањом могао је бити исто тако Рус као и Јеврејин. Али оно што знам, то је да је, поред стварне храбрости, имао паклену дрскост. Зар се он није усудио да доведе, на фронт, своју пријатељицу која је била дебела и пунокрвна Мађарица. Да ли је он заиста био искрени пријатељ Србије? Не знам, али знам да је умео да добро претвори у новац своје право или тобожње пријатељство. Овај човек ишчезнуо је после повлачења кроз Албанију и ја сам га видео само једног дана, 1916., у Солуну у једној фантазијској униформи руске врсте. Од тада више га нико није видео“.²⁷ Балканом су током година балканских ратова 1912–13. прокрстарили и фоторепортери и кинематографи у служби

²⁵ Више о доласку Троцког у Београд и извештавању са ратом захваћеног Балкана видети: Немања Баћковић, *Кад лав пружи канџе – Троцки у Београду*, у: Политикин забавник (Београд), бр. 3236, 14. 2. 2014., 4–6.

²⁶ О томе видети више у: Leo Freundlich, *Die Albanische Korrespondenz – Agenturmeldungen aus Krisenzeiten Juni 1913 bis August 1914*, Munich 2012.

²⁷ *Балкански ратови. Фото-запис Самсона Чернова*, (приредили: Мирослав Перишић, Милић Милићевић, Бранко Богдановић), Београд 2010, XX, XXIII, XXXI; *Знаменити Јевреји Србије...*, 259–261. За више информација о Чернову, видети: Горан Малић, *Деловање јеврејских фотографа у српској култури у XIX и XX веку*, у: Годишњак града Београда, 2006., књ. 53, 113–173; М.(илорад) Ј.(овановић), *Три приче једне фотографије - Краљ Петар на бојишту*, у: Политикин забавник (Београд), бр. 3069, 3.12.2010., 4–7. У познате фотографије спадају и оне са мотивима преласка преко територије Космета као што су: „Од Пећи ка Андријевици“ и „Српска војска прелази Чакор“.

јеврејског банкара и филантропа из Париза, Алберта Кана (Albert Kahn), који је путем пројекта *Archives de la Planète* – амбициозног подухвата којим се желело снимити људске цивилизације и културе широм света у црно-белим и колор фотографијама и на филму, финансирао документовање, западном свету непознатих, егзотичних и неистражених територија. Маја 1913. године, обишли су просторе Косова и Метохије сачинивши 94 фотографије у боји, прворазредног значаја, са призорима из Грачанице, Приштине, Липљана и Призрена.²⁸

По ослобођењу и присаједињењу Космета и других територија, Јеврејска ашкенаска општина у Београду, на чијем је челу стајао Фридрих Попс, радила је на томе да се Јевреји новоослобођених крајева Старе и Јужне Србије што хармоничније укључе у општу народну заједницу.²⁹ Са започетом правно-институционалном интеграцијом новодобијених територија коју је проводила држава, активирала се и јеврејска Ложа „Србија“ Независног Ордена Бене-Берит. Међу најутицајнијим и најактивнијим именима београдског јеврејства које је тих дана радило на том задатку, био је главни рабин београдске сефардске општине др Исак Алкалај, који је у зиму 1913–1914. године пропутовао и обишао главна места на југу. Поред њега, запажену улогу имали су и београдски учитељи Моша Пинто и Шалом Русо.³⁰ Ватреним говорима на јудео-еспањолу обраћао се Јеврејима Косовске Митровице и Приштине и циониста др Давид – Вид Албала, упућен 1913. године у новоприпојене крајеве, обећавајући благостање које ће им нове, српске власти донети.³¹ До тада су Јевреји на подручју Старе и Јужне Србије живели једним релативно мирним животом, држећи се по страни од међунационалних сукоба. Осим тога, неговали су осећања верности Османском царству, па су у данима њене пропасти, саосећали са страдањима државе. Поред тога што су, променом ситуације на терену, морали да рапидно преболе вољено Османско царство и преко ноћи заволе Краљевину Србију, у чему су им помагали јеврејски великодостојници из Београда директном пропагандом на заједничком им језику – јудезму, нашли су се и на мети удара политичких активиста, који су их упорно врбовали за владајућу Радикалну странку.³²

²⁸ Више о томе видети у: Robert Elsie, *Albania and Kosovo in Colour 1913 - The Autochromes of the Albert Kahn Collection / L'Albanie et le Kosovo en couleurs 1913 - Les autochromes de la Collections Albert Kahn / Shqipëria dhe Kosova me Ngjyra 1913 - Autokromat e koleksionit Alber Kan*, Tiranë 2008.

²⁹ Михаило Б. Милошевић, *н.д.*, 115.

³⁰ Игњат Шланг, *н.д.*, 113, 114; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ - Jevreji u Beogradu 1521–1942.*, Beograd 2001, 187.

³¹ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ - Jevreji u Beogradu...*, 165.

³² Ženi Lebl, *Plima i slom...*, 206, 207.

Период мирног живота косметских Јевреја није много потрајао. Државу чији су поданици постали захватио је нови рат, светских размера. Те, прве године Првог светског рата живот јеврејске заједнице на Космету одвијао се мање-више уобичајеним током. Осим оних који су мобилисани и послани на фронт, Јевреји који су остали у својим домовима, наставили су да раде, рађају, подижу децу, школују се, светкују... С друге стране, било је оних који су предосетили долазак несигурних времена или били довољно мудри да их предвиде па су брже-боље напустили ове крајеве и упутили се у сигурнија места. Где да побегне и нађе кров над главом имао је приштински хахам-раби и учитељ хебрејског језика који се запутио у Тиберијас, одакле је и дошао у Приштину на иницијативу Ашера Бен Самуела Бахара, тадашњег члана меџлиса-градске општине. По окончању рата вратиће се у Приштину где ће наставити да подучава локалну јеврејску децу хебрејском језику.³³ Постоји податак да је у Урошевцу те ратне 1914. године рођен Јеврејин Аврам Манојла Рубеновић, будући београдски трговац.³⁴ Након наступања непосредне ратне опасности, српске војне власти започеле су са провођењем мобилизације и регрутовања и нових поданика са недавно припојених области задобијених у претходним, балканским ратовима. Из Косовске дивизијске области у временском интервалу од избијања Првог светског рата до 28. јула 1915. године у оперативну војску и у Трупe нове области биће упућени и јеврејски регрути и обвезници са пребивалиштем на Космету. Из приштинске пуковске окружне команде до назначеног датума упућено је 3 регрута (0,1%) и 3 обвезника борца (0,1%) из реда јеврејског народа, што би укупно било 6 Јевреја, тј. 0,2% укупног броја упућених из ове команде. У исто време, неки приштински Јевреји су избегли војну обавезу и то 7 Јевреја I позива (1,01%); 5 јеврејских обвезника II позива (0,72%) и 5 трећепозиваца (0,72%), свеукупно 17 или 2,45% од укупног броја обвезника ове команде. Тако видимо да се од укупно 23 приштинска Јевреја позваних у српску армију у периоду о којем је реч, 6 (26,1%) њих одазвало позиву и било у војсци а да је 17 њих (73,9%) избегло регрутовање. Када је Ибарска дивизијска област у питању, односно митровачка пуковска окружна команда доступни нам извори говоре да међу тамошњим Јеврејима није било обвезника који су избегли војну обавезу. Овај охрабрујући и славе достојан пример могао би бити сасвим поуздан имајући у виду да је међу новопазарским Јеврејима, чија је популација била вишеструко бројнија од митровачке, а који су такође долазили из новоприпојених области, забележен само један пример избегавања војне обавезе.³⁵ У судбоносним

³³ Pavle Dzeletović Ivanov, *Jevreji Kosova i Metohije*, Beograd 1988, 185, 186.

³⁴ Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*, Beograd 1980, 474.

³⁵ Милош Јагодић, *н.д.*, 125, 218–224.

данима за српску државу и народ, током ратне 1915. године, на линији Скопље-Качаник, на крајњем југу Косова који се надовезује на скопску котлину, погинуо је стражар Сабетај Теста, редов III позива српске војске, Скопљанац рођен 12. јануара 1885. године.³⁶ С обзиром на место и годину његове погибије, може се основано претпоставити да је убијен у октобру током побуне Албанаца, који су заузели стратешки значајну Качаничку клисуру. Српско војно и цивилно становништво које се повлачило пред успешним офанзивним наступањем освајачке војске, сливало се на Косово. Одатле је у три правца даљи пут водио у Албанију. Међу особљем српске државне администрације, војске и народа који су се повлачили пред налетом непријатељске аустроугарске војске, било је и мноштво јеврејских поданика. Неки су на том путу били рањавани и поред тога успевали да достигну циљ и наставе даље, попут Нишлије Мордехаја Боре Алкалаја, редова IV чете, II батаљона XVI пешадијског пука I позива.³⁷ Други су пак бивали тешко рањени па су од последица рањавања у догледно време умирали, какав је случај са Шапчанином Исаком А. Албахаријем, пешадијским наредником српске војске који је повређен од гранате код Призрена.³⁸ Трећи су пак услед задобијених рана, при повлачењу умирали на Косову, какав је случај са Скопљанцем Самуелом Х. Конфортијем, редовом I чете II батаљона II пука српске војске који је преминуо у Косовској Митровици 1915. године.³⁹ Сем њих, било је и оних који нису задобили ране од ватреног оружја већ су били погођени, неретко много опаснијим и смртоноснијим противником – заразним болестима, што је био случај са Београђанином Рафаилом Х. Аврамовићем, обвезником чиновничког реда при Министарству војном Краљевине Србије, инвалидско одељење, који је преминуо од тифуса октобра 1915. године у Косовској Митровици, за време повлачења српске војске кроз Албанију.⁴⁰ Било је и случајева оних Јевреја који су услед старости и изнемоглости, на том мучном путу повлачења, одустајали, задржавши се и привремено оставши на Космету да би се касније вратили у свој родни крај. Томе је пример Лесковчанин, Хајим Нафтали Каријо, који је током Великог рата био коморција у српској војсци, па је услед изнемоглости при повлачењу, остао у Призрену, одакле се доцније вратио у свој Лесковац где ће трагично окончати живот.⁴¹

³⁶ *Споменица...*, 40.

³⁷ *Исто...*, 73.

³⁸ *Исто...*, 80.

³⁹ *Исто...*, 82.

⁴⁰ Фотографија надгробног споменика са јеврејског гробља у Београду, у власништву аутора; *Споменица...*, 155.

⁴¹ *Споменица...*, 88.

Са српском војском, чиновништвом и народом, маршрутом која је водила преко Косова повлачили су се и следећи србијански Јевреји у државној служби: Ђак-наредник Јаков Б. Јосиф; редов I чете, III батаљона VI пешадијског пука II позива Давид Монтијас; редов III чете II батаљона I пешадијског пука Елиезер И. Мизрахи; редов VII пешадијског пука Игњат Фрајденфелд; редов III чете IV батаљона VII пешадијског пука III позива Моша Аврамовић; редов II чете II батаљона X пешадијског пука Соломон М. Навон; редов III чете I батаљона XVIII пешадијског пука I позива Самуел Барух Русо; редов аутомобилске чете VII пука Херман Лебл; редов XVI пешадијског пука I позива Моша С. Русо; редов IV чете II батаљона XVI пешадијског пука I позива Мордехај (Бора) Алкалај; наредник III коњичког пука I позива Јосиф И. Ешкенази; редов Аврам Б. Демајоровић; редов гонећег одреда III позива Јосиф Бенвенисти; редов III чете I батаљона VII пешадијског пука Матија Б. Русо; доктор Хаим Русо; војни свештеник команде места Воштаране у СолунуШалом Русо; резервни мајор Исак Барух; мајор, командант батаљона XV пешадијског пука Тимочке дивизије II позива Аврам Бераха; пуковник Александар - Саша Ароновић; санитетски официр, др Давид Албала; резервни санитетски (пот)пуковник Соломон Алкалај; први начелник Министарства финансија Краљевине Србије Аврам Левић; потпоручник Станислав Винавер; Исак Исаковић; санитетски поручник, трупни лекар Тимочке дивизије II позива, др Мордехај Новгородски; санитетски поручник, лекар Тимочке дивизије II позива, др Бењамин Новгородски; Азријел Леви; војник VII пешадијског пука Ото Гавриловић Фишер; Алекса Робичек; резервни потпуковник Нисим Јосифа Алмозлино; Марсел Штерн; Хескија Пијаде; Мориц Демајо; поднаредник Моша (Мориц) Тајтацак(овић); Исак Калмић; Марко Спицер; Соломон Барух; Јосип Најман; Моша Мунк; (?) Албахари; Исак Ешкенази; Гавријел Навон; водник у Тимочком коњичком дивизиону II позива Моша Меворах; Самсон Чернов; капетан I класе, санитетски потпуковник Моша – Букус Алкалај; народни посланик Бенцион Були; резервни санитетски капетан II класе Мориц Були; резервни санитетски мајор, пуковник Леон Ко(ј)ен; лекарски помоћник Жак Конфино; капетан II класе Моша Меворах; добровољац Јосиф Најман; резервни официр Фридрих Попс; ратни дописник Родолф Арчибалд Рајс; санитетски пуковник Роман Сондермајер; лекар Лудвиг Хиршфелд; добровољац, ратни сликар и фотограф Прве српске армије Васа Ешкићевић; већ поменути пуковник Јаков Брик; др Феликс Игњат; војни болничар Милан Феликс; др Самуило Попер; добровољац, др Јевсеј Козински⁴²; војни глумац

⁴² *Споменица...*, 12–19, 74, 112, 125, 129, 154; *Знаменити Јевреји Србије...*, 6–8, 11, 16–17, 44, 45, 47, 56, 57, 116, 117, 120, 121, 139, 140, 152, 153, 162, 186, 187, 198, 199, 223, 224, 248, 249, 259–261; *Српска породична енциклопедија – књига I*, Београд 2006, 73, 74, 101; Небојша Поповић, *н. д.*, 127, 180; Јаша Алмули, *Страдање...*, 149, 254, 269, 288–291; Јаша Алмули, *Остали су живи*, Београд 2013, 25; Јаша Алмули, *Živi i mrtvi – razgovori sa Jevrejima*, Београд 2002, 172, 214, 215; Михаило Б. Милошевић, *н. д.*, 61–68, 79–81, 85–94, 102–108, 110–112, 116–118, 126–132; Горан Малић, *н. д.*, 113–173; Ђорђе Н. Лопићич (приредио), *Др Давид*

Хајим – Мика Хазановић⁴³ и многобројни други, знани и незнани.

Један од оних који није издржао доћи до циља, подлежавши исцрпљености и тежини повлачења и доживевши да га болесног у Пећи 1915. године заробе аустроугарски војници био је Рафаило Маргулис.⁴⁴ Исту судбину пада у руке непријатеља, у аустроугарско заробљеништво, имао је београдски Јеврејин Менахем Русо, резервни капетан I класе и војни лекар. Он ће по наређењу Врховне команде остати у Пећи, у тамошњој црногорској војној болници где ће, при предаји болнице бити заробљен од аустроугарске војске.⁴⁵ У редовима супротног војног табора, војсци Црно-жуте монархије било је многобројног јеврејског света, мобилисаног за потребе рата са разних страна овог пространог и етнички и верски шароликог царства. За потребе рата ангажовано је 320.000 аустроугарских Јевреја од 2.250.000 колико их је било међу њеним држављанима. Са лица земље на крају рата нестаће Хабзбуршка држава, баш као што су се угасили и животи око 40.000 њених јеврејских војника страдалих на разним борбеним положајима. Пут је аустроугарску војску преко Космета водио до северне Албаније где је водила борбе против италијанских оружаних снага. На албанском фронту ратоваће многи мађарски Јевреји у војним редовима Дунавске монархије. Међу њима били су и: пешадинац, логистичар, припадник 23. ловачке јединице, ветеран Великог рата Antal Rosenberg из Tasnád-a⁴⁶; водник,

Албала – специјални делегат при југословенском краљевском посланству у Вашингтону 1939–1942., Београд 2010, 17, 18, 137, 138; Радисав С. Недовић, *Чачански крај и НОБ – слободари на стратиштима 1941–1945*, Чачак 2009, 453, 454; Милан Ристовић, *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*, Београд 1998, 97, 98, 154–156, 264–265; Ивана Вучина Симовић, Јелена Филиповић, *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*, Београд 2009, 188; *Балкански ратови – фото запис Самсона Чернова*, XXII; Pavle Dželetović Ivanov, n. d., 143; *Mi smo preživeli... Јевреји о Холокаусту* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Београд 2001, 356; *Mi smo preživeli...2. Јевреји о Холокаусту* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Београд 2003, 351, 352; *Mi smo preživeli...3. Јевреји о Холокаусту* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Београд 2005, 469; *Mi smo preživeli...4. Јевреји о Холокаусту* (odg. ur. Aleksandar Gaon), Београд 2007, 275, 276; Paulina Lebl Albala, n. d., 235, 240; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“*..., 9, 10, 12, 15-17, 166; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ – Јевреји у Београду*, 195, 202, 377; Ženi Lebl, *Јевреји у Pirotu*, Београд 1990, 36, 83; Miloš Jevtić (priredio), *Šabac i Јевреји у susretu*, Београд 2003, 73, 74; Andrija Gams, Aleksandar Levi, *The truth about „Serbian anti-semitism“*, Belgrade 1994, 73.

⁴³ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“ – Јевреји у Београду...*, 195, 370. Овај београдски трговац током рата је био војни глумац, након повлачења преко Албаније он је у својству члана српског војног позоришта у избеглиштву у Солуну увесељавао војнике. Неретко је играо и главне улоге, нпр. у Овадићевом комаду „*Хеј, Словени*“.

⁴⁴ *Знаменити Јевреји Србије...*, 148.

⁴⁵ *Знаменити Јевреји Србије...*, 210, 211; Александар С. Недок, *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16. Рад војно-санитетске службе*, Београд 2006, 95.

⁴⁶ Hegedűs Márton (ed.), *AMagyarhadviseltzsidókaranyalbumaaz1914–1918-asvilágháborúemlékére*,

служба рачуноводства, ветеран рата Ede Robitsek из Karcag-a⁴⁷; пешадинац, жандарм, припадник 11. националне одбране, ветеран рата Selig Sólem Róth из Dunaszerdahely-a⁴⁸; пешадинац, ветеран рата Mendel Lesergeld из истог места⁴⁹; пешадинац, припадник 31. националне одбране, ветеран рата Mór Guttmann из истоименог града који се данас налази у границама Словачке⁵⁰; пешадинац, ветеран рата Jakab Fischer, такође суграђанин претходника⁵¹; пешадинац, ветеран рата Sándor Engel, још један становник Дунајске Стреде⁵²; припадник 5. планинске артиљерије, ветеран рата Emil Deutelbaum из истоимене вароши⁵³; пешадинац, припадник 13. националне одбране, ветеран рата Adolf Brunner из истог места⁵⁴ и бројни други. У Албанији ће у униформи војника током Великог рата боравити и већ помињани бечки Јеврејин, Leo Alexander Freundlich.⁵⁵ Поуздано се може сматрати да их је било и у војним редовима и цивилној служби аустроугарске окупационе зоне која је захватала део данашњег Космета. У Косовској Митровици службовао је кадет Alexander Kohn, који у разгледници послатој 15. IX 1916. г. износи личне утиске из средине у коју је доспео. Поред замерки на рачун „дивљег народа“ неустрашивог и смелог да нападне с фронталне стране, с којим се „много намучио“ при заузимању извесног места, аутор дописнице открива да би радије косметску средину мењао за румунски фронт, очекујући да ће му такав захтев бити и одобрен.⁵⁶ На граници према Албанији у војним редовима аустроугарске ћесарске војске једно време биће распоређен и служиће касније познати југословенски књижевник и писац Исак Самоковлија, родом из Горажда.⁵⁷

И по окончању рата на Космету су се гасили животи србијанских Јевреја у државној служби. Вирус инфлуенце био је фаталан за Београђанина Мошу

Budapest 1941, 51*.

⁴⁷ Ibid., 394. Учествовао у рату од августа 1914. до октобра 1918. г. на српском, руском и албанском фронту.

⁴⁸ Ibid., 232. Провео три месеца на ратишту, на руском и албанском фронту.

⁴⁹ Ibid., 231. Борио се на руском и на албанском фронту током Великог рата.

⁵⁰ Ibid., 230. На албанском фронту провео 18 месеци.

⁵¹ Ibid. На италијанском, руском и албанском фронту провео 48 месеци током рата.

⁵² Ibid. На руском, италијанском и албанском фронту провео 24 месеца а затим 48 месеци био у заробљеништву.

⁵³ Ibid. На руском и албанском фронту провео 19 месеци током рата.

⁵⁴ Ibid. На руском, италијанском и албанском фронту провео 24 месеци.

⁵⁵ Robert Elsie, *Historical dictionary of Albania*, Lanham, Maryland 2010, 155.

⁵⁶ Дописница Mitrowica, Alexander Kohn – Deszanka Kraljev, 15. IX 1916. Власништво аутора.

⁵⁷ *Знаменити Јевреји Србије...*, 217, 218.

А. Калефа, поднаредника, шефа апотеке при резервној војној болници у Куманову, који је преминуо по повратку са Солунског фронта, 18. децембра 1918. године у Косовској Митровици, где је и сахрањен.⁵⁸ Међу Јеврејима Космета родила се жеља да дају допринос одбрани поробљене државе, неретко се пријављујући и за добровољце у српску армију. Пример таквог патриотизма показао је Ђак Нисим Захарија Леви, рођен у Приштини 16. новембра 1887. године, редов, добровољац српске војске. Нисим је пошао за већим делом српске војске који се повлачио према Солуну где се пријавио у војску у којој бива примљен 1917. године као добровољац. Нестао је (погинуо) убрзо на Солунском фронту.⁵⁹ Нешто раније, 1915. године, у ратним околностима, нестао је још један приштински Јеврејин, Челиби Јеуда Коен, редов III чете II батаљона X пешадијског пука српске војске.⁶⁰ На служби у српској војсци били су и Приштевци Бохор Ј. Рубен, редов болничарске чете Косовске дивизије који је умро у Приштини, 1914. године, од тифуса⁶¹ и Мануел М. Рубен, редов болничарске чете Косовске дивизије, који је такође умро у Приштини у првој години рата од исте болести.⁶² У Великом рату на страни Србије учешће су узели још и следећи косметски Јевреји: Аврам Мандил у својству болничара, Аврам Хајим, Гавријел Навон(овић), Инто Бахар и други, од којих су многи због својих заслуга у рату били одликовани бројним државним и војним признањима. Приштевац Инто (Јом Тов) Бахар током кратког мирнодопског периода између завршетка Другог балканског и почетка Првог светског рата био је јорганџија и у породичној радионици су му радили сви чланови породице а у Великом рату је био рањен у ногу, што је имало тешких последица по његово будуће здравствено стање. И Гавријел Навон(овић) је био Приштевац, рођен у овом граду давне 1895. године а у Великом рату се борио у редовима српске војске против аустроугарских нападача у битки на Церу и против бугарске солдатеке у бици на Вршкој Чуки, са којом ће се касније повлачити преко територије свога завичаја – Косова. Он је уз још око тридесет Јевреја из Приштине припадао допунској дивизији са Косова која је усиљеним маршем пошла на Цер где ће уз остале јединице српске војске славити извојевану победу. Поред већ наведених у саставу ове дивизије су ратовали и Аврам Барух, Аврам Давид, Ашер Давид, Самуел Гедаља и други. Као један од ретких материјалних артефаката косметских Јевреја, ако не и једини, личне природе

⁵⁸ *Споменица...*, 108, 109.

⁵⁹ *Споменица...*, 75; Pavle Dzeletović Ivanov, *н.д.*, 44.

⁶⁰ *Споменица...*, 83. Челиби Јеуда Коен рођен је у Приштини 10. јуна 1888. године и био је ситничар по занимању.

⁶¹ *Исто*, 118. Бохор Ј. Рубен родио се у Приштини 18. фебруара 1880. године, био је трговац по професији.

⁶² *Исто*, 128. Рођен је у Приштини 18. априла 1884. године, био је опанчар по занимању.

и војног карактера из тог периода, данас се у једној од збирки Јеврејског историјског музеја у Београду чува војничко ћебе Гавријела Навона, које је његовог власника чувало од ниских зимских температура током повлачења преко Албаније и тако му спасило живот. Судбина овог предмета била је јако занимљива. По избијању Другог светског рата на тлу Југославије и по организовању погрома, претреса кућа и пљачки имовине албанских нациста над Србима и Јеврејима на Космету, Гавријел је ћебе офарбао у наранцасту боју како би прикрио своју ратничку прошлост. Након Другог светског рата, његов син Нисим Навоновић се преселио у Београд где је постао истакнути члан тамошње јеврејске заједнице и поклонио наведеној установи овај вредан експонат. Познати су примери сарадње и помоћи коју су јеврејски становници пружали победоносној српској војсци у Првом балканском рату 1912. године и случај уступања им и стављања на располагање породичне кухиње богате јеврејске породице Јехуде Јосифовића.⁶³ У Приштини је ратне, 1917. године рођен Јосип Захарија Леви, будући трговачки помоћник, рабин, кантор и вероучитељ јеврејске заједнице у овом граду.⁶⁴ За снабдевање храном – месом крупне стоке, својих суграђана чија се исхрана базирала на посебном режиму прописаном религијом, у периоду од 1912. до 1915. године био је задужен шохет (ритуални кољач и припремалац кошер хране) Нисим бен Јаков Адигес (1885–1941), и сам Приштевац. Истовремено су тих година, неки Пришtevци били на верској служби ван свог завичаја, што је био случај са већ поменутиим Шабтајом бен Хајимом Рубеном, рабином и шахтером у Дојрану, до евакуације овог места у Првом светском рату.⁶⁵ Са друге стране, овај временски период биће од приличног институционалног и организационог значаја за малобројну и економски слабу косовскомитровачку јеврејску заједницу. Јевреји овог града од 1912. године добиће синагогу, заправо почети да користе односно изнајмљују један примитиван и мали објекат у те сврхе. Осим успостављањем молитвеног дома, квалитет социјалног живот јеврејских становника овог града унапредиће се и оснивањем заједничке установе – кехиле (општине), чији су службеници бринули о добробити њених чланова и заступали интересе ове етничко-верске скупине. Формирање општине збило се 1916. године. И њихови сународници у Приштини у овом периоду нису остали без реализације неког већег и значајнијег пројекта. Рачунајући на потребе за гробљанским земљиштем, порасле сахрањивањем и косовскомитровачких Јевреја на јеврејском гробљу у Приштини, решили су да на другом месту,

⁶³ Pavle Dzeletović Ivanov, *н.д.*, 44, 45, 138, 143, 153, 155, 165; Милан Кољанин, Војислава Радовановић, *н.д.*, 7, 56.

⁶⁴ Miloš Damjanović, *н.д.*, 66; Милош Дамјановић, Славиша Бишевац, *Духовни идентитет Јевреја на Косову и Метохији*, 979, у: *Zbornik radova*, 5. Међународни научно – стручни skup Kulturni identitet u digitalnom dobu, Zenica, 03. i 04. 04.2014., Zenica 2014. (977–984)

⁶⁵ Милош Дамјановић, Славиша Бишевац, *н.д.*, 980–981.

на већој парцели оснују ново јеврејско гробље. За локацију је одабрана равница између Приштине и Косова Поља, где је у склопу постојећег српског православног гробља одређен део за вечни починак Мојсијеваца. Та нова, друга јеврејска некропола у Приштини, основана је 1912. године а у употребу је ушла следеће, 1913. године.⁶⁶ Све установе општине испуњавале су своје радне обавезе и задатке, а социјална служба била је изузетно цењена, нарочито за време ратова и окупације, економске кризе, пословних губитака, застоја новчане потрошње, смањене купопродаје на тржишту и појачаног финансијског притиска на заједницу у несигурним, неизвесним и тешким временима. Значај социјалних установа за Јевреје на Космету био је немерљив, имајући у виду да су све јеврејске општине на југу Србије, биле у економски незавидној ситуацији. Посебан облик помагања заједници чинила је помоћ додељивана женским члановима општине у циљу обезбеђивања мираза и ради склапања брака. Сиромашне девојке које себи нису могле приуштити мираз па им је било отежано да се удају, свесрдно је помагала јеврејска заједница. Социјална активност заједнице је имала верску димензију и основу у Тори. Имућни трговци би поклонили младој како је ко могао и шта је имао – неко би је даривао хаљином или чиме другим од одеће, други пак постељином, трећи нечим од покућства а било је и оних који су јој давали готовину. У случају да и то није било довољно, узимало се из касе за узајамну помоћ која је била у синагоги, а у коју се новац уплаћивао за част да се носи свитак Торе или поводом неких породичних свечаности. Приштовци су користили још један креативан начин да дођу до новца за удају сиромашних Јеврејки. Трговци који би куповали штофове и платна у великим и познатим фабрикама, своју куповину на велико су условљавали тиме да им продавац да извесну количину робе за фонд за сиромашне удаваче.⁶⁷ Да јеврејска заједница у Приштини, без обзира на своју домишљатост, умеће и сналажљивост у проналажењу начина за прикупљање средстава неопходних за удају њених чланица, неретко није успевала да покрије све потребе, показује сведочење Луне Албахари, која је у периоду од 1906. до 1916. године живела у Бањој Луци и била упозната са тим да је тамошње (јеврејско) женско друштво „Esperansa“ пружало помоћ сиромашним или недоброstoјећим девојкама за удају а да су им тим поводом долазили и сународници из Приштине и других градова Јужне Србије (за веровати је да је било и митровачких Јевреја који су одлазили да потражују помоћ, знајући да су били још сиромашнији од приштинских).⁶⁸

⁶⁶ Miloš Damjanović, *н.д.*, 63, 65, 70.

⁶⁷ Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“...*, 229, 230.

⁶⁸ Ако се зна да је јеврејско женско друштво „Esperansa“ у Бањој Луци, основано 1925. године, онда морамо веровати да је ауторка сведочења ненамерно поистоветила исто друштво са неким другим, које је од раније датирало и било активно у граду на Врбасу. Jakov Danon,

Поред домаћих Израелићана, голготу српског народа доживели су и иностранци Јевреји које су биле ангажовале српске власти. Ноах Сруљ Шнерсон ће бити мобилисан у српску војску и на дужности војног лекара XX кадровског пука поделити све патње и несреће српске војске и народа, посебно приликом повлачења преко Косова и Албаније.⁶⁹ Познати медицински научник светског гласа, пољски Јеврејин који је прешао у католичанство, Лудвик Хиршфелд такође се ставио на расположење потребама разорене и нападене Србије. На том задатку подршку му је пружила животна сапутница др Ханка Хиршфелд, која је такође дала свој допринос као болничарка у српској армији. Пешице дању, а воловским колима ноћу, у трајању од око шест недеља, са осталим пријатељима и сапатницима из редова српске војске и народа, повлачили су се долином реке Ибар, маршрутом која је водила до Косовске Митровице, Приштине, па преко Косова Поља до Призрена и државне границе са Албанијом. Лудвик ће, у касније написаној живописној, узбудљивој али и трагичној биографији забележити и ову свеопшту евакуацију описујући прелазак преко Косова Поља као нешто незаборавно, подсећајући на историјски значај Косова за судбину и националитет Срба, сведочећи истовремено о свеприсутном плачу народа и војника који су се слили на ово свето место. Србију су напустили 1920. године.⁷⁰ Подела освојених и окупираних српских територија које су укључивале и подручје Космета, између ратних савезника Аустро-Угарске и Бугарске биће најпре договорена Софијским уговором од 6. септембра 1915. године а прецизирана и формално завршена потписивањем посебног уговора о демаркационој линији 1. априла 1916. године између врховних команди ових двеју држава.⁷¹ За претпоставити је да ће и њих под влашћу Аустроугара погодити мере денационализације које је предузела окупациона власт према затеклом српском становништву али и према несрпским мањинама, међу које су спадали и Јевреји. Сличне мере однорођивања и присилне асимилације спроводиле су и бугарске окупационе власти, па су тако на удар бугаризације дошли поред Срба и остали небугарски народи на окупираном подручју међу којима су били и Јевреји.⁷² Према расположивим подацима Окружне команде и цивилног комесара Окружне команде Јулиуса

Verica M. Stošić, *Hronika jevrejske opštine Banja Luka*, Banja Luka 2007, 93–94, 138–139.

⁶⁹ Више о Ноаху и породици Шнерсон видети у: Станиша Бркић, Миломир Минић, *Јевреји у Крагујевцу - прилог историји Јевреја у Србији*, Крагујевац 2011, 45–52, 145.

⁷⁰ *Mi smo preživeli...2...*, 228; Лудвик Хиршфелд, *Историја једнога живота*, Београд 1962, 8, 53, 61, 64, 65–70, 72, 78; *Знаменити Јевреји Србије...*, 248, 249; Ženi Lebl, *Do „konačnog rešenja“...*, 15–16.

⁷¹ Божица Б. Младеновић, *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*, Београд 2000, 17.

⁷² Милан Кољанин, Војислава Радовановић, *н. д.*, 30.

Лединега, априла 1917. године у Косовској Митровици је живело 70 Јевреја.⁷³ Новонастале прилике по окончању балканских и Првог светског рата, на најбољи начин искористили су локални Јевреји, захваљујући међусобној солидарности, кредитирању и капиталу стеченом вишегенерацијском трговином, вредноћом и марљивим радом. Укрупњивање приватне и пословне имовине косметских Јевреја одвијало се и кроз откуп имовине оних Турака и муслиманског живља које је напустило своје домове заједно са османском војском у повлачењу у Првом балканском рату.⁷⁴ По окончању свих ових ратова наступиће једна нова ера у историји ових простора који ће по први пут угостити и постати трајни завичај и малобројним ашкенаским Јеврејима из других крајева новонастале, велике државе и из других европских држава који ће свој радни век и будућност градити у градовима на Ибру и Бистрици.⁷⁵

*

Балкански ратови и Први светски рат представљали су прекретницу за косметске Јевреје. У овим преломним тренуцима који су означили почетак једне нове ере у животу јеврејске заједнице на Космету, будућност је имала попримити неке сасвим нове облике и боје. Промене су биле вишеструке и далекосежне. Испољиле су се у новом политичком, друштвеном, економском, културолошком искуству. Нови државни оквири донели су собом ново пословно тржиште, друкчије привредне односе, социјалну еманципацију, сусрете и комуникацију са новим етничким групацијама, прожимања на религиозном пољу... Интеграција у околни свет био је дугорочан процес који је обухватио у потпуности све косметске Јевреје, са неуједначеностима у брзини и дубини сходно старосним и полним разликама. Млађи нараштај лакше и слободније је прихватао новонастале околности и са више одушевљења пригрлио модерне европске токове и стремљења које је пружала демократска творевина чији су поданици постали. Уживајући равноправност пред законом без резерве и неретко са одушевљењем одазвао се позиву отаџбине у кризним временима и ставио се на расположење у одбрани њеног суверенитета. Старије генерације биле су чвршће везане за традицију, прохујала времена и оријенталну османску средину, те су дуже робовале устаљеном менталитету и конзервативним односима, начелима и размишљањима. Исти обрасци приметни су и у језичком свету. Службени и доминантан у свакодневној употреби, српски језик је неминовно и неизбежно продирао у мисаони и

⁷³ Божица Б. Младеновић, *н.д.*, 32, 33.

⁷⁴ Мина Дармановић, *Јевреји у Приштини*, 206, у: Гласник Баштина, св. 1, Приштина 1991. (204–209)

⁷⁵ Pavle Dželetović Ivanov, *н.д.*, 106, 123. У питању су породице Шенфајн у Косовској Митровици и Тајтелбаум у Призрену.

говорни свет косметских Јевреја. И у овом случају, пасиван и спонтан отпор у његовом прихватању пружили су старији чланови заједнице, остајући лојални турском и женске припаднице друштва, које су наставиле да негују ђудео-еспањол – матерњи језик косметских Јевреја ког су пренели њихови преци при изгону са Иберијског полуострва крајем XV столећа. Нове прилике бесповратно су замениле оне дотадашње. Несвесни сведоци тих промена била су деца која су јеврејске школе, углавном базиране на изучавању вере, светог језика и молитве имале заменити државним школским системом лаичког карактера, богатијег садржаја и с разноврснијим предметима и градивом.

Литература

- Albala Lebl, P. (2005). *Tako je nekad bilo*. Beograd: Aleksandar Lebl.
- Almuli, J. (2002). *Živi i mrtvi – razgovori sa Jevrejima*. Beograd: Nezavisna izdanja Slobodan Mašić.
- Алмули, Ј. (2013). *Остали су живи*. Београд: Завод за уџбенике.
- Алмули, Ј. (2010). *Страдање и спасавање српских Јевреја*. Београд: Завод за уџбенике.
- American Jewish year book*, Jewish publication society, Philadelphia 15 / 1914.
- Балкански ратови. Фото-запис Самсона Чернова* (приредили: Мирослав Перишић, Милић Милићевић, Бранко Богдановић). (2010). Београд: Архив Србије.
- Баћковић, Н. (2014). *Кад лав пружи канџе – Троцки у Београду*, у: *Политикин забавник* (Београд), бр. 3236, 14. 2. 2014. (4–6)
- Бркић, С., Минић, М. (2011). *Јевреји у Крагујевцу – прилог историји Јевреја у Србији*. Крагујевац: Круг.
- Вардар*, Скопље, 24. 03. 1934.
- Gams, A., Levi, A. (1994). *The truth about „the serbian anti-semitism“*. Belgrade: Ministry of information of the Republic of Serbia.
- Davidović, R. (2010). *Od Daviča do Čelebonovića. Ulice beogradskih Jevreja*. Beograd: Čigoja štampa.
- Damjanović, M. (2013). *Rabini na Kosovu i Metohiji i duhovni život Židova Kosova i Metohije*, у: *ESSEHIST – časopis studenata povijesti i drugih društveno-humanističkih znanosti*, br. 5, god. 5, ISHA Osijek-Filozofski fakultet u Osijeku, Osijek. (60–74)
- Дамјановић, М., Бишевац, С. (2014). *Духовни идентитет Јевреја на Косову и Метохији*, у: *Zbornik radova*, 5. међнародни научно-стручни skup *Kulturni identitet u digitalnom dobu*, Zenica, 03. i 04. 04. 2014., Filozofski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica. (977–984)
- Danon, J., Stošić, M. V. (2007). *Hronika jevrejske opštine Banja Luka*. Banja Luka: Jevrejska opština Banja Luka.

- Дармановић, М. (1991). *Јевреји у Приштини*, у: Гласник Баштина, св. 1, Институт за проучавање културе Срба, Црногораца, Хрвата и Муслимана, Приштина. (204–209)
- Elsie, R. (2008). *Albania and Kosovo in Colour 1913 - The Autochromes of the Albert Kahn Collection / L'Albanie et le Kosovo en couleurs 1913 - Les autochromes de la Collections Albert Kahn / Shqipëria dhe Kosova me Ngjyra 1913 - Autokromat e koleksionit Alber Kan*, Skanderbag books, Tirana.
- Elsie, R. (2010). *Historical dictionary of Albania*. Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland.
- Знаменити Јевреји Србије - биографски лексикон (ур. Александар Гаон) (2011). Београд: Савез јеврејских општина Србије.
- Ivanković, M. (2009). *Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952). Kraj ili novi početak*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- Јагодић, М. (2013). *Нови крајеви Србије (1912–1915)*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.
- Ћабас и Јевреји у susretu (прир. Милош Јевтић). (2003). Београд: Београдска књига.
- Јовановић, М. (2010). *Три приче једне фотографије – Краљ Петар на бојишту*, у: Политикин забавник (Београд), бр. 3069, 3.12.2010. (4–7)
- Кољанин, М. (2008). *Јевреји и антисемитизам у Краљевини Југославији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
- Кољанин, М., Радовановић, В. (2014). *Јевреји Србије у Првом светском рату*. Београд: Јеврејски историјски музеј Савеза јеврејских општина Србије.
- Lebl, Ž. (2001). *Do „konačnog rešenja“ – Jevreji u Beogradu 1521–1942*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lebl, Ž. (2002). *Do „konačnog rešenja“ – Jevreji u Srbiji*. Beograd: Čigoja štampa.
- Lebl, Ž. (1990). *Jevreji u Pirotu*. Beograd: Privredni pregled.
- Lebl, Ž. (1990). *Plima i slom. Iz istorije Jevreja Vardarske Makedonije*. Gornji Milanovac: Dečje novine.
- Др Давид Албала – специјални делегат при југословенском краљевском посланству у Вашингтону 1939–1942. (прир. Ђорђе Н. Лопичић). (2010). Београд: Теовид.
- A Magyar hadviselt zsidók aranyalbuma az 1914–1918-as világháború emlékére*, (ed. Márton Hegedűs). (1941). Budapest: Hungária Nyomda Rt Budapest.
- Mazower, M. (2001). *The Balkans from the end of Byzantium to the present day*. London: Phoenix.
- Македонскій голось*, годъ I, No 7, С. – Петербургъ, 4. Ноября, 1913.
- Малић, Г. (2006). *Деловање јеврејских фотографа у српској култури у XIX и XX веку*, у: Годишњак града Београда, књ. 53. Београд: Музеј града Београда. (113–173)
- Милошевић, Б. М. (1995). *Јевреји за слободу Србије 1912–1918*. Београд: Филип Вишњић.

- Mi smo preživeli...Jevreji o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon) (2001). Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Mi smo preživeli...2. Jevreji o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon) (2003). Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore.
- Mi smo preživeli...3. Jevreji o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon) (2005). Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije i Crne Gore.
- Mi smo preživeli...4. Jevreji o Holokaustu* (odg. ur. Aleksandar Gaon) (2007). Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Srbije.
- Младеновић, Б. Б. (2000). *Град у аустроугарској окупационој зони у Србији од 1916. до 1918. године*. Београд: Чигоја штампа.
- Недовић, С. Р. (2009). *Чачански крај и НОБ-слободари на стратиштима 1941–1945*. Чачак: Студио за нови дизајн.
- Недок, С. А. (2012). *Балкански ратови 1912–1913. Рад српског војног санитета*. Београд: Медија центар „Одбрана“.
- Недок С. А. (2006). *Повлачење српске војске ка албанском приморју и њена евакуација на Крф 1915/16. Рад војно-санитетске службе*. Београд: АМД систем.
- Поповић, Н. (1997). *Јевреји у Србији 1918–1941*. Београд: Институт за савремену историју.
- Ристовић, М. (1998). *У потрази за уточиштем. Југословенски Јевреји у бекству од Холокауста 1941–1945*. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ.
- Romano, J. (1980). *Jevreji Jugoslavije 1941–1945. Žrtve genocida i učesnici NOR*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej Saveza jevrejskih opština Jugoslavije.
- Симовић Вучина, И., Филиповић, Ј. (2009). *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике.
- Споменица погинулих и умрлих српских Јевреја у балканским и светском рату 1912.-1918.*, Београд Штампарија М. Карића, Београд, 1927.
- Српска породична енциклопедија*, књ. 1. (2006). Београд: Народна књига-Политика НМ.
- Freundlich, L. (2012). *Die Albanische Korrespondenz – Agenturmeldungen aus Krisenzeiten Juni 1913 bis August 1914*. Munich: Oldenbourg Verlag.
- Хиршфелд, Л. (1962). *Историја једнога живота*. Београд: Српска књижевна задруга.
- Dzeletović Ivanov, P. (1988). *Jevreji Kosova i Metohije*. Beograd: Panpublik.
- Шланг, И. (2006). *Јевреји у Београду*. Нови Сад: hiCAD d.o.o..
- Фотографија надгробног споменика са јеврејског гробља у Београду и разгледница Косовске Митровице из 1916. године из архиве аутора.
- <http://kosovoholocaust.com/page51/page51.html>

Milos M. Damjanovic

JEWES IN KOSOVO AND METOHIIJA DURING BALKAN WARS AND WWI

Summary

This paper reports on everyday life and social-economic, political and cultural state of the Jewish communities in Kosovo and Metohija just before Balkan wars broke out and during the wars, than in short period between the end of the second Balkan war and beginning of the First World War, during Great War and finally with the liberation and cessation of war actions on territory of Kosovo and Metohija. At the same time, paper treats presence and public activeness of the Jewish figures from abroad which were engaged in Balkan from various reasons and were visiting Kosovo and Metohija because of the character of their businesses. Participation of the Jewish soldiers at the war front on this area, emigration and desertion from Kosovo and Metohija because of war skirmish, diplomatic activity of representative of the Jewish communities from the Kingdom of Serbia in aim of survival and comeback of their displaced compatriots on liberated territory of Kosovo and Metohija – present integral part of this paper as well.

